
Andreja VEZOVNIK*

»KAJ Z RAZREDOM?«: POSTMARKSISTIČNI OBRAT V RAZUMEVANJU RAZREDA**

Povzetek. Prispevek skuša razdelati pojmovanje razreda. Pri tem se osredotoča predvsem na teoretsko tradicijo, ki poteka od Marxa preko Althusserja in Gramscija do postmarksističnega pojmovanja razreda, kot ga razume Laclauova teorija diskurza. Osredotoča se na nekatere ključne poudarke in refleksije pojma razreda, ki vodijo od esencialističnega do neesencialističnega pojmovanja razreda. S pomočjo omenjenih avtorjev postavlja v ospredje njihovo razumevanje razrednosti v povezavi s pojmi razredne identitete oz. subjektivitete, hegemonije, antagonizma, diskurza, ideologije itd. ter skuša osvetliti vpliv teoretskega zasuka od marksizma do postmarksizma na razumevanje pojma razreda in kulturne študije širše.

Ključni pojmi: postmarksizem, kulturne študije, artikulacija, hegemonija, razred, antagonizem

1039

Uvod

V tekstu z naslovom »From Class Struggle to Classless Struggle?« si Etienne Balibar zastavlja pomembno vprašanje: »Whither Marxism?« ali »Kam gre marksizem?« Gre za vprašanje, ki teoretsko sega vse do Marxa samega, a na površje priplava s t.i. postmarksizmom, teoretsko usmeritvijo, ki jo tu razumemo predvsem kot usmeritev, ki je v največji meri kritizirala esencialistične poteze marksizma, predvsem tiste, ki se osredotočajo na razumevanje razreda. Na področju politične teorije te kritike razumemo predvsem preko Gramscija ter Laclaua in Mouffove, na področju kulturnih študij pa preko del Stuarta Halla. Dilema, ki jo postavlja »postmarksizem« in jo zaznava tudi Balibar (1991), je torej tudi naše vprašanje iz naslova: »kaj z razredom?«

S tem mislimo predvsem na to, kaj lahko pojem razreda prinese za razumevanje današnjih družbenih okoliščin, ki niso več enake tistim v industrijskih družbah iz konca devetnajstega stoletja. Danes, ko je marksistični

* Dr. Andreja Vezovnik, asistentka in raziskovalka na Fakulteti za družbene vede, Univerza v Ljubljani.

** Izvirni znanstveni članek.

pojmem razreda v heterogenih družbenih okoliščinah izgubil svojo vidno identiteto, ko pojmem razreda izzzveni kot teoretski mit, in ko konflikta ne pojmuje samo »medrazredno«, temveč se ukvarjamo predvsem s konflikti, ki nastanejo na podlagi pripadnosti različnim nacijam, etnijam, generacijam, religijam itd., se Balibar (1991: 156) sprašuje sledeče. »Če imajo razredi zgolj status mita, kako lahko ideja razrednega boja ne postane ločena od realnosti?« in pri tem namiguje predvsem na problem pojmovanja razreda kot primarno ekonomskega.

Močno se strinjamo z Balibarjem, ki meni, da je epifenomensko hipostaziranje problema razreda redukcionistično in zato bomo tudi sami sledili »dopolnitvi« ekonomske kategorije razreda s politično. Balibar (1991: 13) namreč pravi, da je mogoče Marxov pojmem razreda brati na dva načina. Zanj sta možni dve različni branji Marxovega *Kapitala*, tako, ki gre preko »forme«, in tako, ki gre preko »vsebine«. Če prvo pomeni branje *Kapitala* skozi »ekonomsko teorijo razreda«, potem drugo pomeni branje skozi »politično teorijo razreda«. Primarnost forme lahko zamenja tudi primarnost vsebine, v kolikor forma predstavlja le kontingenten izid vsebine. Namesto, da razredni boj postane izraz ekonomskih form, postane njen vzrok. V sami osnovi gre pravzaprav za relacijo med ekonomsko objektivnostjo in politično subjektivnostjo. Vendar, če na politično gledamo samo kot na strukturno politiko, potem smo tu ponovno ujeti v redukcionizem ekonomskega determinizma in esencializma, ki *a priori* določa identiteto razreda. Zato se bomo v nadaljevanju ravno v izognitev ponovnemu redukcionizmu lotili političnega kot »ontološko« primarnega, »politiko« in »ekonomijo« pa bomo kvečjemu razumeli kot empirična pojava »ontičnega«¹.

Namen pričujočega prispevka je torej razdelati pojmovanje razreda in se pri tem osredotočiti predvsem na teoretsko tradicijo, ki poteka od Marxa preko Gramscija do postmarksističnega pojmovanja razreda, kot ga razume Laclauova teorija diskurza. Osredotočili se bomo na nekatere ključne poudarke in refleksije pojma razreda, ki vodijo od esencialističnega do neesencialističnega pojmovanja razreda. S tem namenom bomo, s pomočjo že omenjenih avtorjev, v ospredje postavili njihovo razumevanje razrednosti v povezavi z razredno subjektiviteto, hegemonijo, antagonizmom in diskurzom ter omenjeni teoretski zasuk pokazali na opredelitvi teh pojmov. Na koncu se bomo osredotočili na to, kakšen vpliv je imelo tovrstno postmarksistično in neesencialistično razumevanje razreda na kulturne študije.

¹ Tukaj delitev ontološko in ontično privzemamo po Heideggro (gl. 2007). Za ponazoritev razlike denimo, da v različnih kontekstih analiziramo konstrukcijo nacionalne identitete. Če pri tem pojmem nacionalne identitete privzemamo kot danega, potem raziskava poteka na ontični ravni. Če pa se raziskovanje osredotoča na temeljne predpostavke, ki določajo, kaj razumemo kot identiteto in kako se lotevamo študije tega fenomena ter se sprašujemo o njenem obstoju, potem lahko rečemo, da raziskava poteka na ontološki ravni (glej Glynos in Howarth, 2007: 109).

Predno začnemo, želimo še poudariti, da naš cilj ni kritika marksizma, temveč je namen prispevka osvetlitev teoretskega obrata, v katerem je postmarksistična diskurzivna teorija premislila pojem razreda, tako da je kritično premlela marksističen pojem razreda. Na tem mestu se torej opravičujemo, da ne bomo vedno začeli z Marxom samim, zato da bi pokazali, kako razred (pre)misli postmarksizem. »Marksizem« bo tu marsikdaj uporabljen zgolj kot »sredstvo« argumentacije in pojasnjevanja postmarksističnih pojmov.

Primarnost političnega

Kot smo uvodoma poudarili, je ena temeljnih »težav« marksističnega pojmovanja razreda, ki jo Balibar izpostavi v svoji refleksiji Marxovega *Kapitala*, prav ekonomsko deterministična perspektiva, ki prednjači pred t.i. politično. Vendar lahko razumevanja političnega zgolj v smislu njegove »empirične« ali ontične pojavnosti ponovno privede v isto slepo ulico. Prav zato se moramo najprej lotiti pojma političnega kot ontološko primarnega. Eden temeljnih doprinosov k temu vprašanju je nedvomno delo Laclaua in Mouffove *Hegemonija in socialistična strategija* (1987), kjer je domena političnega pojmovana kot temelj družbenega. Za njiju se politične identitete artikurirajo na področju, ki je primarno in ne izhaja iz neke predobstoječe realnosti, kakršna je npr. ekonomska, ki uravnava produkcijske odnose. Primarnost ekonomskega tako zamenja primarnost političnega, ki je tudi ontološko primarno in zato konstitutivno za družbo. To pomeni, da noben družbeni akter (npr. proletariat) nima privilegirane pozicije v družbi. Marxov razred, pojmovan kot politični akter, izgubi svojo ontološkost, namesto tega pa se srečujemo s fenomenom potencialno neskončne verige družbenih akterjev, ki svojo identiteto oblikujejo okrog drugih kategorij, npr. spola, rase, etnične pripadnosti, spolne usmerjenosti ali preprosto okrog neke zahteve ali ideje. Področje političnega je tako podvrženo kontingenci in ontološko privilegiranje določene skupine ali akterja je nemogoče.

Vendar bodimo konkretnejši pri razmejitvi politike kot ontične in političnega kot ontološke kategorije. Politika in politična realnost se v prevladujočih politoloških analizah navezujeta na državljske pravice, volitve, določene oblike političnega predstavništva in različne ideološke mehanizme. Te predstavljajo del družbenega in pomenijo sedimentirane družbene prakse, institucije, odnose itd. Politika se znotraj družbenega dojema kot ločen sistem, ki mu pravimo politični sistem. Navadno pričakujemo, da politika pripada temu, od družbe ločenemu sistemu, ki ga tvorijo akterji, kot so parlament, politične stranke, sindikati itd., in ga dojemamo v kontekstu arene hegemonskega liberalnodemokratskega diskurza. Takšno razumevanje politike pa spregleda dejstvo, da se politika začenja in dogaja za formalno odgovornostjo uveljavljenih političnih in institucionalnih hierarhij.

Vsa področja, na katerih se sprejemajo odločitve – področje zasebnosti, spolnosti, znanosti, vsakdanjega življenja itd., so v osnovi področja političnih konfliktov in bojov (so področja t.i. subpolitike), ki lahko utrjujejo ali razkrajajo delovanje političnega sistema in jim je zato treba odpreti pot v sfero politike. Subpolitika se od politike razlikuje v tem, da je zunanjim političnim akterjem dovoljeno sooblikovanje družbe in politike (Beck, 1997: 97–104). Prav zato politike ne moremo reducirati na politični sistem, temveč jo moramo dojemati kot inherentno in določujočo za vsako družbo. Pri definiranju politike kot področja političnih institucij izgublamo politično kot konstitutivno. Kajti, institucije politične realnosti zatirajo konstitutivnost politike, s tem pa ignorirajo politično ontologijo družbenega (Lefort, 1988: 11).

Opraviti imamo torej s primarnostjo političnega v odnosu do družbenega, kar srečamo že pri Gramsciju. Tako kot pri Lefortu (1988) in Schmittu (1996) tudi pri Gramsciju politično ni *a priori* vezano na določen institut, kakršen je npr. država. Gramsci (1965) v razdelavi odnosa med civilno družbo in državo vpelje pojem *lo stato integrale*, iz katerega je razvidno, da gre za soodvisnost družbene in politične razsežnosti. *Lo stato integrale* je pri Gramsciju neke vrste dialektična enotnost civilnodružbenega gibanja in politike. Laclau, ki izhaja tako iz Gramscija kot tudi iz Leforta in Schmitta, prav tako govori o primarnosti političnega kot anatomiji družbenega sveta, saj je politično trenutek osnovanja družbenega. Politika pomeni sprejemanje odločitev na kontingentnem nedoločenem področju, kar vključuje hegemonске operacije, zato je za nas, kot tudi za Laclauovo esseško šolo, politično predvsem ontološka kategorija, družbeno pa ontična kategorija. Laclau trdi, da so diskurzi in identitete inherentno politične entitete, ki vključujejo konstrukcijo antagonizmov in odnosov oblasti. Njegova raba Husserlovega pojma sedimentacije in reaktivacije zaznamuje njegovo razlikovanje med političnim in družbenim (Laclau, 1990: 33–6). Trenutkom antagonizma, ko se prek odnosov oblasti pokaže *nedoločenost* različnih alternativ in njihovih namenov, pravi Laclau (1990: 35) polje političnega. Družbeni odnosi se oblikujejo v političnih bojih. Vendar pa prenehajo biti politični, ko se sčasoma sedimentirajo v institucionalizirane oblike pravil, norm, vrednot in regularnosti, ki jih v vsakdanjem življenju prevzemamo kot dane. Bolj kot je politični 'izvor' družbenih odnosov pozabljen, bolj sedimentirani in institucionalizirani postanejo (Torfing, 1999: 70). Z Laclauovimi besedami postanejo sedimentirane oblike 'objektivnosti', o katerih se lahko kadarkoli ponovno sprašujemo. Politično je torej svet kontingentnih artikulacij, ki pa jih do neke mere omejuje razsežnost družbenega, torej sedimentirano polje družbenih praks (Laclau, 2006a: 112).

Če vzamemo za primer nevidne delavce migrante, potem lahko vidimo, da v aktualnem polju političnega sistema pravzaprav ne morejo artikulirati

svoje zahteve, saj je njihov položaj brezpraven. Ker niso del družbene homogenosti, saj zaradi njihovega pravnega statusa nimajo pravic, ki bi izhajale iz naslova državljanstva, tudi v političnih strankah ali pri sindikatih nimajo zastopnika. V tem smislu delavci migranti predstavljajo heterogenega akterja, katerega radikalno demokratična zahteva po izboljšanju njihovega položaja lahko pomeni vznik nove politične subjektivitete, ki bo artikulirana v polju političnega. Če bo njihova radikalno demokratična zahteva sprejeta, bo zahteva prej ali slej prešla tudi v pravno obravnavo in ureditev pravic na zakonskem področju in s tem tudi prešla na področje sedimentirane družbene prakse.

Pri postmarksizmu imamo tako na eni strani opraviti s politiko (politics) na ontični ravni, ki jo predstavljajo predvsem specifični režimi diskurzov, določeni družbeni sistemi in delovanja, ter na drugi strani z ontološko ravno – političnim (polical), ki prevzame načelo trenutka vzpostavitve družbene. Tako imamo na eni strani družbeno sedimentacijo ali homogenost, ki se kaže skozi obstoječe politične in družbene sisteme, vrednote, razmerja moči, institucije, ideologije, in na drugi strani politično, ki je pogoj nastanka teh družbeno sedimentiranih sistemov. Zato pravimo, da je politično primarno, saj deluje od spodaj navzgor, vznikne iz heterogenega in ob enem konstituira ter potencialno tudi dislocira oz. »moti« družbeno sedimentiranost.

Iz razprave o primarnosti političnega izhaja tudi Laclauovo pojmovanje populizma oz. »ljudstva«, kolektivnega subjekta, ki pri Laclauu pravzaprav »zamenja« tisto, čemur bi Marx dejal »proletariat«, torej potencialnega nosilca družbenih sprememb. Laclauov pojem ljudstva in klasično marksistično pojmovanje razrednega boja sta, v najširšem smislu, dva različna načina pojmovanja konstrukcije družbenih identitet (Laclau, 2006b: 647). Medtem ko je za marksizem to razredna identiteta proletariata, ki nastopa kot privilegirani družbeni akter, pa se za Laclaua ta identiteta oblikuje hkrati z nastopom političnega trenutka in nastane okrog skupne zahteve. Za razliko od Marxa, Laclau, sledeč Gramsciju, ljudstva ne veže zgolj na ekonomski razred. Artikulacija ljudstva kot kolektivnega subjekta se lahko zgodi okrog katerokoli (radikalno demokratične) zahteve, ki začasno postane univerzalna. Lahko gre za boj za enakopravnost spolov, spolne usmerjenosti, boj za državljanske pravice itd. Če je za Marxa proletariat edini možni nosilec revolucije, je za Laclaua artikulacija ljudstva oz. ljudske zahteve nujna pot v procesu potencialne emancipacije. Za Marxa lahko družbeno revolucijo izpelje samo razred – proletariat, katerega partikularni interes se sklada z interesom celotne družbe in čigar zahteve so univerzalne (Kolakovski, 1978: 129). Proletariat je edini razred, ki je resnično revolucionaren in zgolj proletarizacija lahko privede do revolucionarnosti (Kolakovski, 1978: 229). Če je za Marxa cilj vedno družbena revolucija, je Laclau tu manj utopičen.

Zahteva, s pomočjo katere se artikulira ljudstvo, je lahko bolj ali manj demokratična. Kako bo na koncu hegemonizirana, je seveda odvisno od antagonističnih bojev za prešitje pomenov. Kajti, podobno kot pri Marxu, mora tudi pri Laclauu artikulacija zahteve ljudstva vsaj začasno pridobiti poteze univerzalnega, ki pa še zdaleč ni *a priori* kot tudi ne edino možno. Če vzamemo za primer slovensko nacionalno identiteto, lahko vidimo, kako se je v devetdesetih zahteva po vstopu v EU in privzemanje evropske identitete univerzalizirala in ideološko vsaj začasno združila prej in kasneje nasprotujoči si t. i. politični levico in desnico. Hkrati je bila »desnica« pri hegemonizaciji pomena Evrope in evropskosti slovenske identitete uspešnejša in pri tem prav nič demokratična, saj je nacionalno identiteto kot evropsko afirmirala skozi drugačenje Balkana, nasprotovanju reševanja problematike izbrisanih ter katoliškem konservativizmu, ki naj bi ga privzeli skupaj z evropsko religijsko in historično identiteto. Ker identitete nastajajo v kompleksni napetosti med partikularnim in univerzalnim, heterogenim in homogenim, populizem za Laclaua ni neke vrste teleološko gibanje, ki bi ga bilo moč istovetiti s posebno družbeno bazo ali ideološko usmeritvijo, temveč ga kaže razumeti kot politično *logiko*, ki je v osnovi kontingentna (Laclau, 2008: 105–6). Laclauov populizem torej ni vezan na posamezne politične opcije, temveč je, preprosto rečeno, način konstruiranja političnega.

Antagonizem

Tisto, kar je inherentno polju političnega, je antagonizem. In prav pojmovanje družbenega antagonizma štejemo za največji prelom, ki ga teoriji doprinese postmarksizem, predvsem delo *Hegemonija in socialistična strategija* (1987), v katerem je eden temeljnih poudarkov, da je družba nemogoč objekt in lahko obstaja le kot poskus konstituiranja tega nemogočega objekta ali reda. Družbeni red je nestabilen sistem razlik, ki ga vedno ogroža zunanost (Laclau, 1988: 254). Z drugimi besedami: nezmožnost družbe oz. nezmožnosti zaprtja strukture implicira nezmožnost vsakršne objektivnosti. »To izkustvo meje vsake objektivnosti se kaže prav v obliki diskurzivne prezenze, namreč *antagonizma*« (Laclau in Mouffe, 1987: 104).

Laclau in Mouffe poudarjata, da se razprava o antagonizmu nikdar ni osredotočila na to, kaj je antagonistično razmerje ter kakšen tip razmerja med objekti predpostavlja, kajti antagonistični odnosi niso objektivni. Antagonizem ni objektivno razmerje, temveč je razmerje, v katerem se pokažejo meje vsake objektivnosti. Z zornega kota vsake izmed obeh antagonističnih sil njen nasprotujoči si ni objektivna prisotnost, ki dosega polnost svoje identitete, temveč ravno nasprotno, predstavlja tistega, zaradi katerega ne more polno konstituirati svoje identitete. To pomeni, da dokler ostanemo znotraj perspektive ene izmed obeh antagonističnih silnic, se nam antagonistični

trenutek kaže kot spopad, ki pa je daleč od objektivnosti in nakazuje prav nezmožnost družbe, da bi dosegla popolno objektivnost. Če pa želimo antagonizem razlagati kot družbeno konstitutivnega in ne derivativnega, je prav takšna objektivizacija razmerij to, čemur se je treba izogniti (Laclau, 2006a: 104-5). Če družbeno obstaja le kot prizadevanje po konstrukciji družbe – torej prizadevanje za objektivni in zaprt sistem razlik, potem je antagonizem kot izpričevanje nezmožnosti končnega šiva »izkustvo« meje družbenega. Antagonizmi niso družbi notranji, temveč zunanji oz. so njena nezmožnost, da se popolnoma konstituira (Laclau in Mouffe, 1987: 107-8).

Antagonizmi se dogajajo torej zunaj družbenega. Laclau (1990) z metodo dekonstrukcije Marxovega dela *A Contribution to the Critique of Political Economy* prikaže svoje razumevanje antagonizma kot zunanjega. Najprej pokaže, da Marx antagonizem obravnava kot protislovje, kar je njegova temeljna znota. Pokaže namreč, da je protislovje med produkcijskimi silami in produkcijskimi odnosi protislovje brez antagonizma, razredni boj pa antagonizem brez protislovja. Laclau z vrsto argumentov pokaže, da konflikt ni inherenten kapitalističnim odnosom produkcije, temveč se dogaja med odnosi produkcije in delavčevo identiteto, ki je odnosom produkcije zunanja. Ta »konstitutivna zunanost« je inherentna vsakemu antagonističnemu odnosu. »Zunanost« blokira identiteto »notranjega« in je hkrati predpogoj njene konstitucije. Z antagonizmom zanikanje ne izvira iz notranjosti identitete, ampak od zunaj. Antagonistična sila zavrača mojo identiteto. Antagonizem je torej vzpostavljen med produkcijskimi odnosi in nečim, kar jim je zunanje in ne znotraj produkcijskih odnosov, npr. med slednjimi in zunanjo identiteto subjekta. Tako bi antagonizem med delavcem in kapitalistom nastal šele, ko bi delavec občutil znižanje plače, ki bi ogrozilo njegovo potrošniško identiteto ali njegovo eksistenco. Marxova teza, da je odnos med delavcem in kapitalistom vselej antagonističen, ker si kapitalist prisvaja presežno vrednost, je po mnenju Laclaua (2006a: 111) zmotna. Odnos postane antagonističen, če se delavec *upira* kapitalistovemu prisvajanju presežne vrednosti. Redukcija kapitalista in delavca na ekonomske kategorije, ki pomeni konstrukcijo homogenega prostora dialektične mediacije, onemogoča, da bi prepoznali specifičnost antagonističnega momenta v odnosu samem. Antagonistični odnos med delavcem in kapitalistom je možen zaradi načina, kako je delavec konstituiran *zunaj* odnosov produkcije (npr. dejstvo, da pod določeno vrednostjo plače ne more dostojno živeti). Tudi konflikt ni inherenten odnosom produkcije, temveč nastane med odnosi produkcije in načinom, kako so družbeni akterji konstituirani zunaj njih. Oba prostora reprezentacije (delavčev in kapitalistov) sta radikalno heterogena, tako da je teren, znotraj katerega bi bila hipotetično mogoča dialektična mediacija, razpočen (Laclau, 2006a: 112). Bistvo antagonizma je nezmožnost konstituiranja družbenega, torej nezmožnost popolnega sedimentiranja diskurzov

in hegemonskih odnosov. Če torej to apliciramo na pojem razreda, potem vidimo, da za razliko od tradicionalne marksistične teorije postmarksizem poudarja heterogenost delavskega razreda kot takega. Če so za marksizem te »nerazredne« razlike (razlike v spolu, spolni usmerjenosti, nacionalni, etnični, rasni pripadnosti) sekundarnega in zunanjega pomena, so kot take podrejene delavsko-razrednim objektivnim interesom v smislu nekonstitutivnih naključij, ki se lahko izvzamejo ali dodajo subjektu, ne da bi spremenile njegovo pravo bitnost, potem so za postmarksizem ravno te razlike ključne, saj konstituirajo identiteto subjekta, ki nastaja izven prej omenjenih objektivnih relacij (gl. Smith, 1998: 95).

Če na vse to pogledamo skozi prizmo subjekta, kot ga razume psihoanaliza, potem je pogoj, da »zajamemo pojem antagonizma v njegovi najbolj radikalni razsežnosti to, da obrnemo odnos med dvema: ni zunanji sovražnik tisti, ki mi preprečuje, da bi dosegel svojo identiteto, temveč je vsaka identiteta že sama po sebi onemogočena, ker jo določa nezmožnost (Žižek, 1990: 251–2). Družbenosimbolno polje je torej strukturirano okrog določene travmatske nezmožnosti, okrog razpoke, ki ne more biti simbolizirana (Žižek, 1990: 249). Po Žižkovem mnenju je antagonizem način eksternalizacije neodpravljljive razcepljenosti (ali manjka) v subjektu in predstavlja način, kako diskurzivno upravljamo z dislociranostjo identitete. Lep primer sta ksenofobna ali rasistična ideologija v smislu, »če bi se le končno znebili priseljencev, bi tudi kriminal in nezaposlenost izginila«. Če je identiteta skupnosti konstituirana v hegemonski artikulaciji, in če je hegemonija v osnovi odnos reprezentacij, potem bo identiteta skupnosti inherentno zaznamovana z mankom, ki ga lahko zapolnimo le s projekcijo na nekaj, kar je reprezentirano kot zunanje in zanika njihovo identiteto.

Hegemonija

Tudi z osredotočenjem na »dodelavo« Gramscijeve hegemonije se postmarksizem zoperstavi nekaterim determinističnim predpostavkam bolj tradicionalnih različic marksizma, npr. marksizmu druge internacionale. Tudi hegemonija je namreč omogočila problematizacijo marksistične dihoto-mije med ekonomsko bazo in političnoideološko nadstavbo. Tako je prva intervencijska točka prav razrahljanje marksističnega ekonomizma in radikalizacija Gramscijeve hegemonije. Hegemonija tako postane označevalec splošne logike delovanja političnega instituta v družbi.

Hegemonija v prvi vrsti pomeni, da mora določena družbena skupina opustiti »ekonomsko-korporativno fazo« in svoje zahteve univerzalizirati. Gramsci se je zoperstavil marksističnemu poskusu identificiranja subjektov političnega delovanja glede na družbeni razred. Menil je, da razred ne more pridobiti hegemonskega položaja, če se omejuje zgolj na razredne interese.

Zato je pomembneje upoštevati ljudske in demokratične zahteve ter boje skupin, ki niso strogo razredi, torej tistih, ki ne izhajajo strogo iz produkcijskih razmerij. Primer so boji za svobodo, gibanja za nacionalno osvoboditev, ženska gibanja itd. (Simon, 1982: 23–4). Za Gramscija politični subjekti niso razredi, marveč kompleksne kolektivne volje. Po Gramscijevem (1971/2003) branju je Machiavellijevo delo *Vladar* ciljalo ravno na oblikovanje kolektivne volje. Posledica naj bi bila »ljudska država« in ne država, ki bi ji vladal le en vladar. Vladar je tako le simbol idealnega vodstva, torej teoretska abstrakcija. Pravi vladar ne more biti posameznik, temveč je to lahko le telo, sestavljen element družbe, v katerem je že zametek nastajanja kolektivne volje, spoznane in delno uveljavljene v akciji. Taka kolektivna volja se bo potencialno lahko razkropila v neskončno število posameznih volj, ki so si lahko različne in sledijo različnim smerem (Gramsci, 1974: 128–133). Vladar je torej stvaritev konkretne fantazije, ki naj učinkuje na razpršeno in razkropljeno ljudstvo in v njem zbudi ter organizira kolektivno voljo (Gramsci, 1974: 128), ki sega onkraj ekonomske kategorije razreda (Gramsci, 1974: 180). Zato tudi ideološki elementi, ki jih artikulira hegemonistični razred, niso nujno razredno zaznamovani (Laclau in Mouffe, 1987: 60).

Gramsci se torej zoperstavi marksistični razlagi ekonomskega determinizma in opozarja na zapostavljanje političnega v marksistični misli. »Metafora baze in nadstavbe je torej nepopolna. Zavajajoče je ostro ločevanje med ekonomsko sfero (produkcijo presežne vrednosti) in sfero politike (boja za državno oblast). Nasprotno, družbeni odnosi civilne družbe vdirajo v produkcijske odnose« (Simon, 1982: 26–7). Gramsci namesto razlikovanja med družbeno bazo in nadstavbo uvede pojem zgodovinskega bloka kot organske družbene totalnosti, ki ga združuje kolektivna volja. S tem pokaže načine, kako hegemonski razred kombinira vodenje bloka družbenih silnic v civilni družbi skupaj z vodenjem v sferi produkcije (Simon, 1982: 27, 86). S tem zamenja primarnost ekonomskega s primarnostjo političnega.

Najpomembnejši trenutek v boju za hegemonijo nastopi torej takrat, ko hegemonika sila postane država, torej združevalni trenutek, ki je po Gramsciju sestavljen iz politične in civilne družbe (Gramsci, 1974: 236). Institucionalizacija hegemonikega projekta je organski spoj države in civilne družbe ter je pomembnejši od prevzemanja nadzora nad produkcijskimi sredstvi. Vendar Gramsci ni zadovoljen s preprosto inverzijo hierarhije med privilegirano in nepolitično domeno ekonomije ter epifenomensko ravno države. Teži namreč k vnosu institucionalne oblike države, ekonomije in civilne družbe kot relacijskih trenutkov zgodovinskega bloka. Neenaka artikulacija zgodovinskega bloka je po Gramscijevem mnenju rezultat hegemonskih bojev. Tudi v tem pogledu se Gramsci odpre za idejo primarnosti političnega. Političnega, ki ga ne determinira nepolitična družbenoekonomska infrastruktura, temveč politično, ki je konstitutivna sila, ki oblikuje

znotrajdružbene oblike in odnose države, ekonomije in civilne družbe v kontekstu družbenih antagonizmov (Laclau in Mouffe, 1987; Torfing, 2005: 11).

Za hegemonistično artikulacijo pa sta potrebna dva pogoja: navzočnost antagonističnih sil in nestalnost meja, ki te sile ločijo. Teren, na katerem je mogoče tako prakso utemeljiti kot hegemonsko, konstituira navzočnost širokega območja plavajočih elementov (označevalcev) in možnost njihove artikulacije v nasprotne tabore. To implicira, da se ti tabori nenehno na novo opredeljujejo (Laclau in Mouffe, 1987: 115). Osnovni cilj vsakega hegemonskega projekta je konstruiranje in stabiliziranje vozlišč, torej točk, kjer se pomeni (npr., kakšna naj bi bila slovenska identiteta po osamosvojitvi) začasno fiksirajo, in ki oblikujejo temelje konkretnih družbenih redov.

Laclauova (1990) radikalizacija hegemonije gre v smeri nefundacijskega razumevanja hegemonije. Hegemonija postane družbeni odnos, v katerem se enotnost političnih sil konstituira skozi proces artikulacije elementov, ki jih ne determinira (zgolj) njihov družbeni razred. Laclauova radikalizacija hegemonije se zgodi tudi tako, da razširi kontingenco omenjenih diskurzivnih elementov, ki tvorijo določeno strukturo. Norval (2007: 46) poudarja, da iz tovrstnega pojmovanja hegemonije izhaja dvoje: prvič, omogočen je obrat v dekonstrukcijo političnih identitet in interesov, in drugič, tovrstno pojmovanje odpira teoretizacijo družbenih in političnih odnosov, ki so artikulirani kontingentno. Pri tem je bistveno, da na podlagi Derridajevega dekonstrukcijskega branja in Lacanovega simbolnega reda, Laclau strukture pojmuje kot *nedoločene* entitete, ki so hkrati konstituirane in ogrožene s strani diskurzivne zunanosti (Howarth, 2004). Poudarek temelji torej na Derridajevem (1978) pojmovanju strukture kot decentralizirane. Po Laclauu je namreč vsak strukturni sistem omejen in vedno obkrožen s presežkom pomena, ki je nezmožen vladati. Tovrstni presežek moramo razumeti v smislu signifikacije. Posledica je ultimativna nezmožnost fiksiranja kateregakoli pomena ali identitete (Norval, 2005: 91–2). Vsak poskus stabilizacije pomenov je torej hegemonsko dejanje, ki pa je le začasen trenutek artikulacije. Kajti če se hočemo trdno zasidrati v artikulaciji kot temeljni kategoriji na področju hegemonije, se moramo najprej odpovedati temu, da bi družbo pojmovali kot temeljno totalnost njenih parcialnih procesov (Laclau in Mouffe, 1987: 79, 81).

Kar je pri Laclauovem postmarksizmu ključno, je artikulacija hegemonije skozi prazni oz. hegemonski označevalec. Ključno je, da hegemonskega projekta tu ne razumemo več kot poosebljenega v nekem individualnem akterju oz. kolektivnem subjektu. Zahteva namreč transcendentira akterja in ravno zato se ima možnost artikulirati kot hegemonka. Kot zapiše Smith (1998: 184–185), je pri Laclauu ključno prav to, hegemonski »akter« ni konkreten subjekt, temveč historična sila, ki je subjektu vedno predhodna.

Hegemonija in oblast torej nista instrumenta v rokah posameznikov ali skupin, temveč sta pogoj možnosti vsake subjektivnosti. Upamo, da smo pojasnili, da hegemonija ni nekaj, kar lahko imamo ali posedujemo, temveč je preprosto logika artikulacije političnega, pri kateri imamo opraviti z neprestano premikajočo se mejo med partikularnostjo posamezne zahteve in željo po njeni univerzalizaciji, ki lahko vsaj trenutno postane skupna univerzalnost neke medsebojno povezane verige zahtev, ki nimajo nujno razredne determinante. Tako se lahko številne različno usmerjene družbene iniciative povežejo v boju zoper obstoječo oblast. Vse zahteve so si do neke mere ekvivalentne, saj jim je skupno nasprotovanje »zatiralnemu režimu« ali »zunanjemu sovražniku«. V procesu artikulacije skupne zahteve ena izmed zahtev stopi v ospredje in postane označevalec celotne verige zahtev – torej prazni ali hegemonski označevalec (Laclau, 2005: 130–1). Po navadi je ta zahteva dovolj splošna oz. univerzalna (npr. zahteva po spoštovanju človekovih pravic, zahteva za enakopravnost in pravičnost, zahteva po svobodi in miru itd.), da lahko poenoti ideje vseh zahtev povezanih v določen boj. Samo taka »univerzalnost« potem lahko tvori neko hegemonsko ali protihegemonsko logiko, skozi katero se konstituira politični prostor.

Sedaj smo izpostavili nekatere temeljne pojme, s pomočjo katerih lahko razumemo neesencialistično pojmovanje razreda, ki ga preko postmarksizma in poststrukturalizma zagovarjajo tudi britanske kulturne študije s Stuartom Hallom na čelu. Poglejmo si nekaj temeljnih poudarkov.

Postmarksizem in kulturne študije

Kjer se kulturne študije najtesneje srečajo s postmarksizmom, je nedvomno v neesencialističnih nazorih. Ti se kažejo pri pojmovanju identitete, razreda, ideologije, političnega itd. Ravno zato smo skozi optiko neesencializma obravnavali postmarksistično kritiko klasičnega marksističnega pojmovanja razreda in razredne identitete kot objektivne kategorije, ki temelji na predobstoječi ekonomski determinanti. In ravno ta postmarksistična kritika je ključnega pomena za oblikovanje nazorov znotraj britanskih kulturnih študij, kajti tudi za kulturne študije je eden temeljnih projektov ravno razbijanje esencialističnih pojmovanj družbe, ki se na ravni teoretskega premisleka kaže skozi prepletanje Althusserjevega, Gramscijevega in Laclauovega postmarksizma, Derridajeve dekonstrukcije, Foucaultove genealogije, poststrukturalizma in Lacanove psihoanalize, vsi pristopi in njih pojmi, ki jih posredno in neposredno tematizirajo kulturne študije kot tudi Laclauov postmarksizem.

Vpliv postmarksizma na kulturne študije je zelo neposreden. Pravzaprav gre v prvi vrsti za navezovanje utemeljitelja britanskih kulturnih študij, Stuarta Halla, na dela Ernesta Laclaua (gl. Bowman, 2007; McRobbie, 1992,

Larrain, 1996; Hall 1996a; 1996b; Sparks, 1996; Valentine, 2006). Hall se namreč ravno preko postmarksizma oddalji od nekaterih klasičnih marksističnih pojmov in Sparks poudarja, da je Hallovemu oddaljevanju od Marxa botrovala prav Laclauova kritika Marxa (Sparks, 1996: 89). Tudi Stuart Hall (1996a; 1996b) odkrito pove, da se pri razumevanju artikulacije (političnega) zgleduje po Laclauovi prvi monografiji *Politics and Ideology in Marxist Theory* (1977). Pojem artikulacije je tu ključen, saj je pri obeh avtorjih rabljen za prekinitev s klasično redukcionistično marksistično teorijo pojmovanja razredne identitete in ideologije.

Vendar pojdimo po vrsti. Najprej gre tu za vpliv pri razumevanju pojma identitete oz. subjekta. Hall takole reflektira svoj prevzem postmarksističnega pojmovanja subjekta.

/.../ nemogoče je ignorirati pomembnost dela Laclaua in Mouffove, ki obravnavata konstitucijo političnih subjektov in dekonstrukcije pojma političnih subjektivnosti /.../, saj predstavlja odvrnitev od pojma integriranega ega kot integriranega govornika, stabilnega subjekta izjavljanja. Diskurzivna metafora [ključna za postmarksizem] je zato neizmerno bogata in ima zelo pomembne politične posledice. Na primer, dopušča kulturologom, da spoznajo, da je tisto čemur pravimo »jaz« konstituirano iz in skozi razlike, ki ostajajo kontradiktorne, in da so kulturne forme, v enakem smislu, vedno ne-cele, nikoli končno zaprte ali »prešite« (Hall, 1996b: 145).

Podobno Hall prevzame tudi Laclauovo kritiko Althusserjevega in Marxovega pojma ideologije. Sparks poudarja, da je za Halla ključno to, da Laclau v svoji prvi monografiji pomembno zamaje rigorozno althusserjansko verzijo marksizma. Čeprav Hall (1996a: 29) poudarja, da Althusserjeva revizija Marxa (gl. Althusser, 2000, 1996) pomeni odločilen obrat stran od pojmovanja ideologije kot »lažne zavesti« in odpre vrata bolj lingvistični ali diskurzivni konceptiji ideologije, pa Althusser za razliko od Laclaua, ideologijo še vedno pojmuje kot esencialno uniformno in brezzgodovinsko, medtem, ko za Laclaua obstaja več ideologij (fašistična, imperialistična, populistična itd.). Kljub temu da zgodnji Laclau (1977) še vedno sprejema althusserjanski pojem interpelacije, pa zanj tako interpelirani subjekti nikdar niso družbeni razredi v smislu neke ekonomske abstrakcije, ki ne obstaja v konkretni družbeni realnosti. Za Laclaua so realne sile tiste, ki konstituirajo elemente in družbene boje, torej »ljudstvo«. Laclauov cilj je bil namreč produkcija nereдукtabilne teorije ideologije in mehanizmov, s pomočjo katerih ta deluje v družbi. Zanj namreč ideološki elementi sami po sebi nimajo razredne konotacije, temveč je razredna konotacija odvisna zgolj od artikulacije teh elementov v konkretnih ideoloških diskurzih. (Sparks, 1996: 89). Element

potemtakem lahko pripada katerikoli razredni ideologiji in notranja struktura ideologije postane pomembnejša za analizo, kakor je bil odnos med določenim »ideološkim diskurzom« in družbenim razredom (Sparks, 1996: 90).

Ilustrativen primer tega je Bataillova analiza fašizma. Bataille pokaže, da je fašizem vzniknil kot nerazredna ideologija, kajti nastane iz popolne družbene heterogenosti, ki je ni mogoče reducirati na odnos delavec - kapitalist. V tem smislu je heterogenost pogoj možnosti nastanka hegemonije oz. hegemonске reartikulacije in je nereduktibilna na identitetno esenco (Thomassen, 2005: 302). Kot pokaže Bataille, se fašizem najprej pokaže kot koncentracija in kondenzacija moči, ki je predstavljala opozicijo socializmu. Utemeljil se je na ideji združevanja razredov, kajti elementi vsakega razreda so bili vključeni v proces konstituiranja moči. Tako fašistična unifikacija pomeni združevanje različnih moči in simbolno združenje razredov. Za Batailla je za enotnost fašizma ključna njegova psihološka struktura, ne pa ekonomski odnosi, kajti fašizem je imperativni odgovor na takratno naraščajočo grožnjo delavskorazrednega gibanja (Bataille, 1997: 140–145).

Tudi za Laclaua in Mouffe (1987) je ideologija nerazredna. Razumeta jo predvsem kot naturalizacijo različnih praks artikulacije in zanju igra ideologija pomembno vlogo pri oblikovanju hegemonije. Oblikovanje hegemonije nujno vključuje odločitev po oblikovanju ideološkega zaprtja. Kljub temu da ideologije ne zavrnete v celoti, sta kritična do klasičnega marksističnega razumevanja ideologije kot nadstavbe in lažne zavesti. V skladu s tem razvijeta antiesencialistično razumevanje ideologije.

Laclau (1990: 89–92; 2006a) se namreč pri opredelitvi ideologije najprej ustavi ob klasični marksistični konceptualizaciji ideologije. Govori o krizi pojma »ideologije«, ki naj bi bil vezan na dva sovpadajoča procesa. Prvi je vpad družbenega objektivizma in zanikanje možnosti metajezikovne prednosti, ki omogoča razkrivanje ideoloških izkrivljanj. Ideologija je bila za marksizem del družbene celovitosti, ki so jo tvorile ekonomska, politična in ideološka raven. Teza je bila ovržena, takoj ko je postalo jasno, da ideologije ne gre pojmovati ločeno, temveč so njeni mehanizmi del strukturacije politične in ekonomske ravni. To spoznanje je do neke mere odvzelo pojmu ideologije analitično vrednost. Pojem kot npr. »diskurz« je bil manj dvoumen in je postal ustreznejši za razumevanje družbe, hkrati pa je presegal objektivizem in naturalizem. V marksistični tradiciji Laclau zazna dva klasična pristopa, ki se lotevata problema ideologije. Prvi pristop na ideologijo gleda kot na raven družbene totalnosti, drugi pa uporablja pojem »lažne zavesti«. Kriza pojma družbene totalnosti je nastopila v obdobju, ko so postali holistični pristopi, katerih namen je bil fiksacija pomenov vsakega elementa družbenega procesa, vprašljivi. Proti tovrstnim esencialističnim predpostavkam se je oblikovala teza o »neskončnosti družbenega« v smislu,

da je vsak strukturni sistem obdan z »uhajajočim pomenom«, s katerim ne more upravljati. Družbeno se lahko tematizira skozi neskončno igro razlik, ki ji Laclau pravi diskurz. Poleg teze o neskončnosti družbenega je pri rekonceptualizaciji ideologije za Laclaua pomembna tudi teza o nezmožnosti popolne fiksacije. Pri tem poskusi hegemonizacije elementov v trenutke predstavljajo vozlišča, ki pa so le začasne fiksacije družbenih pomenov. Laclau (2006a: 114) potemtako zavrača marksistično tezo, da je ideologija nujno nove vsake družbene formacije. Veljavnost prvega pristopa je torej odvisna od pojmovanja družbe kot transparentne totalnosti, sama po sebi je razumljena kot struktura, na kateri so osnovani njeni posamezni deli in procesi.

Veljavnost drugega pristopa predpostavlja človekovo delovanje – torej subjekt, ki je popolnoma homogen in katerega napačno spoznanje je bilo postulirano kot vir »ideologije«. Laclau zavrne pojmovanje ideologije kot »lažne zavesti«. Pojem »lažne zavesti« je smiseln samo, če je identiteta družbenega akterja lahko fiksirana. Samo na podlagi prepoznavanja akterjeve prave identitete lahko sklepamo, da je zavest subjekta »lažna«. Danes se teorije ideologije poglobljajo predvsem v mehanizme – diskurzivne konstrukcije, ki ustvarjajo iluzijo zapiranja pomena. Ideološki trenutek je torej opredeljen kot iluzija zapiranja.

Kot že poudarjeno, se tudi Hallu zdi bistveno Laclauovo spoznanje, da »/.../ politična konotacija ideoloških elementov nima nobene nujne pripadnosti in potemtako moramo upoštevati kontingentno, nenujno, povezavo med različnimi praksami – med ideologijo in družbenimi silami, med različnimi elementi znotraj ideologije, med različnimi družbenimi skupinami, ki tvorijo gibanje družbenega« (Hall, 1996b: 142).

Posledično je Hall kritičen tudi do marksističnega pojma razreda. Namesto preobstoječega ekonomsko determiniranega pojma razreda raje govori o artikulaciji kolektivnega subjekta, ki nastane v skupnih in specifičnih družbenih okoliščinah. Meni, da »tisto kar subjektu determinira prostor in unifikacijo, ne moremo reducirati na ekonomski razred. Različni sektorji različnih družbenih sil so v nekem trenutku artikulirani v in znotraj partikularne ideologije. Torej ne gre za to, da bi družbene sile, razredi, skupine, politična gibanja itd. bila predhodno že unificirana skozi neke ekonomske objektivnosti« (Hall, 1996b: 144). Kajti historična sila lahko nastane samo, če se neka skupina konstituira kot nov politični subjekt in ne v primeru, ko jo določa zgolj njen ekonomski položaj.

Sparks (1996: 91–93) tako ugotavlja, da so Laclauove formulacije ponudile tri pomembne načine izhoda iz dilem marksizma. Prvič, z omehčanjem definicije ideologije, opuščanjem abstraktnih in univerzalnih kategorij ideologije in razreda je bilo naposled mogoče misliti pluralnost in historičnost ideologij, ki jih je bilo nato mogoče misliti znotraj oblik kulturnega življenja

in jih kot take tudi raziskati. Možno je postalo branje Gramscija v okviru kritike ideologije. Predvsem Gramscijeve poudarke, ki zadevajo spreminjajočo se in provizorično naravo hegemonskega reda in načinov, kako hegemonija nastane in se znova porazgubi. S sprejemanjem Laclauovega videnja ideologije je postalo mogoče preusmeriti pozornost na formulacije partikularnih hegemonskih ideologij.

Drugič, Laclau je zmeščal idejo o determinirajočem odnosu med ideologijo in družbeno strukturo. Laclauova ideja elementov in diskurzov, ki so v osnovi razredno nedeterminirani, je pripomogla k temu, da so kulturne študije v 80-ih in 90-ih prevzele to pojmovanje radikalne nedoločenosti ideoloških diskurzov.

Tretjič, razred je bil tako odstavljen iz privilegirane pozicije, ki jo je imel v klasičnem in Althusserjevem marksizmu. Kajti »ljudstvo« vedno sestavljajo elementi različnih razredov, katerih enotnost ne sestavlja njihov objektivni odnos s produkcijskimi sredstvi, temveč mera, do katere pripadajo določeni diskurzivni ideologiji.

Sklep

Na tem mestu moramo poudariti, da smo v pričujočem prispevku skušali osvetliti predvsem doprinos postmarksizma k področju kulturnih študij, nismo pa toliko upoštevali medsebojnega oplojevanja obeh perspektiv, prav tako nismo posvečali pozornosti točkam, kjer se obe perspektivi tudi razhajata (gl. Mowitt, 1992; Bowman, 2007). Vendar je kljub temu potrebno postaviti vprašanje, ali vse to pomeni, da so kulturne študije enako kot postmarksizem? Kljub temu da gre za navidezno nesmiselno vprašanje, je to vprašanje, ki si ga kulturne študije zastavljajo tudi same (gl. Bowman, 2007: 26). Po Bowmanu je ena ključnih razlik med postmarksizmom in kulturnimi študijami predvsem v pojmovanju teksta, konteksta in intertekstualnosti, pojmi, ki problematike naslavljajo iz empirične perspektive. Gre torej za pojme, skozi katere lahko mislimo empirično dimenzijo zastavljenega teoretskega aparata. Kajti ob vsem tem ostaja ključno vprašanje, ali naj razred ostane empirična kategorija, ali vse bolj postaja predmet ontološkega premisleka, ki mu botruje ideja, da je razred kot analitična kategorija preživet in je razrednost smiselno pojmovati kot neprestane procese konstituiranja kolektivnih identitet. V tem smislu nimamo več določenega okusa, vrednote, stališča ali ekonomskega dejavnika, ki določa razred, temveč imamo kompleksne *logike* konstituiranja kolektivnih subjektivitet, ki imajo lahko skupne vrednote, stališča ali ekonomski položaj, vendar so artikulacije teh subjektivitet vedno kontingentne in ne *a priori*ne. Tako je po našem mnenju potrebno zamenjati raziskovalno perspektivo. Namesto da preučujemo kategorije (npr. razrede), pa čeprav analitične, preučujemo *logike* njihove

artikulacije. Torej logiko artikulacije političnega, logiko družbene sedimentacije, logiko fantazmatskega zapopadanja subjektive želje itd. V tem okviru velja razred(nost) pojmovati predvsem skozi politike in procese identifikacije, kot neprestane želje po doseganju polno konstituirane identitete. Kar smo želeli namreč poudariti v pričujočem prispevku, je ravno premislek razreda skozi ontološko perspektivo. Tako se ne gre vprašati zgolj o značilnostih, potezah, vedenju, vrednotah, stališčih posameznega razreda, temveč vprašati se gre, kako ta vozlišča tvorijo specifične, ne zgolj ekonomsko osnovane, oblike razrednosti (gl. Luthar et al., 2011). Še več, skozi vozlišča teh kategorij se neprestano tvorijo nekakšni preseki, ki lahko pripeljejo do oblikovanja kolektivnega (političnega) subjekta, bodisi »razreda«, bodisi ljudstva, bodisi multitudine ipd. (gl. tudi Glynos in Howarth, 2007; Vezovnik, 2009).

Kot poudarja Balibar »razredne identitete«, kljub navidezni relativni homogenosti, niso rezultat predestinacije, temveč so konjunktore. »Razpad« proletarizacije v številne deloma neodvisne in deloma nasprotujoče si procese ne ukine proletarizacije. Najbolj doslej so te raznovrstne »družbene« dimenzije vzporedne s kolektivnimi neenakostmi, ki nastajajo v povezavi s politično oblastjo (Balibar, 1991: 180). Če smo izgubili klasični pojem razreda, nismo pravzaprav izgubili ničesar, saj antagonizem političnega in njegove oblike »razrednega« boja še vedno ostajajo in so družbenemu polju hkrati mejne in zanj konstitutivne. Prav tu se po našem mnenju razpira področje, kjer kulturne študije že desetletja tematizirajo kolektivne identitete, raziskujoč prakse, ki so empirično gledano kulturne in politične, a hkrati za politično konstitutivne.

LITERATURA

- Althusser, Louis (2000): Izbrani Spisi. Ljubljana: *cf.
— (1996): Pour Marx. Paris: La Decouverte/Poche.
- Balibar, Etienne (1991): From Class Struggle to Classless Struggle? V Etienne Balibar in Immanuel Wallerstein (ur.), Race, Nation, Class: Ambiguous Identities, 153–184. London: Verso.
- Botting, Fred in Wilson, Scott (ur.) (1997): The Bataille Reader. Oxford, Blackwell.
- Beck, Ulrich (1997): The Reinvention of Politics: Rethinking Modernity in the Global Social Order. Cambridge: Polity Press.
- Bowman, Paul (2007): Post-Marxism Versus Cultural Studies: Theory, Politics and Intervention. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Derrida, Jaques (1978): Writing and Difference. Chicago: University of Chicago Press.
- Glynos, Jason in Howarth, David (2007): Logics of Critical Explanation in Social and Political Theory. London, Routledge.
- Gramsci, Antonio (1965): Lettere dal carcere. Torino: Einaudi.

- (1971/2003): *Selections from the Prison Notebooks*. New York: International Publishers.
- (1974): *Izbrana dela*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Hall, Stuart (1996a): *The Problem of Ideology: Marxism Without Guarantees*. V David Morley in Kuan-Hsing Chen (ur.), *Stuart Hall: Critical Dialogues in Cultural Studies*, 24–45. London: Routledge.
- Hall, Stuart (1996b): *On Postmodernism and Articulation: An Interview with Stuart Hall* (ur. Lawrence Grossberg). V David Morley in Kuan-Hsing Chen (ur.), *Stuart Hall: Critical Dialogues in Cultural Studies*, 131–150. London: Routledge.
- Heidegger, Martin (2007): *Bit in čas*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Howath, David (2004): *Hegemony, Political Subjectivity and Radical Democracy*. V Simon Critchley in Oliver Marchart (ur.), *Laclau: A Critical Reader*, 256–276. London and New York: Routledge.
- Kolakowski, Leszek (1978): *Main Currents of Marxism: 1-The Founders*. Oxford: Oxford University Press.
- Larrain, Jorge (1996): *Stuart Hall and the Marxist Concept of Ideology*. V David Morley in Kuan-Hsing Chen (ur.), *Stuart Hall: Critical Dialogues in Cultural Studies*, 46–70. London: Routledge.
- Laclau, Ernesto (1977): *Politics and Ideology in Marxist Theory. Capitalism. Fascism. Populism*. London, NLB.
- (1988): *Metaphor and Social Antagonisms*. V Cary Nelson in Lawrence Grossberg (ur.), *Marxism and the Interpretation of Culture*, 249–258. Urbana and Chicago: University of Illinois Press.
- (1990): *New Reflections on the Revolution of Our Time*. London and New York: Verso.
- (2005): *On Populist Reason*. London, Verso.
- (2006a): *Ideology and Post-Marxism*. *Journal of Political Ideologies*. 11 (2): 103–114.
- (2006b): *Why Constructing a People Is the Main Task of Radical Politics*. *Critical Inquiry* 32 (Summer 2006): 646–680.
- (2008): *O populističnem umu*. Ljubljana: Sophia.
- Laclau, Ernesto in Mouffe, Chantal (1987): *Hegemonija in socialistična strategija: k radikalni demokratični politiki*. Ljubljana: Partizanska knjiga.
- Lefort, Claude (1988): *Democracy and Political Theory*. Oxford: Polity.
- Luthar, Breda, Kurdja, Slavko, Jontes, Dejan, Malnar, Brina, Tivadar, Blanka, Kamin, Tanja, Oblak, Tanja (2011): *Medijska potrošnja, razred in kulturna stratifikacija: končno raziskovalno poročilo s sumarnikom*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede – Inštitut za družbene vede, Center za raziskovanje družbenega komuniciranja.
- McRobbie, Angela (1992): *Post-Marxism and Cultural Studies: A Post-script*. V Lawrence Grossberg, Carly Nelson in Paula Treichler (ur.), *Cultural Studies*, 719–730. London: Routledge.
- Mowitz, John (1992): *Text, The Genealogy of an Antidisciplinary Object*. Durham, NC and London: Duke.
- Norval, Aletta (2005): *Theorising Hegemony: Between Deconstruction and Psychoanalysis*. V Lars Tønder in Lasse Thomassen (ur.), *Radical Democracy:*

- Politics Between Abundance and Lack, 86–102. Manchester: Manchester University Press.
- (2007): *Aversive Democracy: Inheritance and Originality in the Democratic Tradition*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Schmitt, Carl (1996): *The Concept of the Political*. Chicago: University of Chicago Press.
- Simon, Roger (1982): *Gramsci's Political Thought: An Introduction*. London: Lawrence and Wishart.
- Smith, Anna Marie (1998): *Laclau and Mouffe: The Radical Democratic Imaginary*. London, Routledge.
- Sparks, Colin (1996): Stuart Hall, Cultural Studies and Marxism. V David Morley in Kuan-Hsing Chen (ur.), *Stuart Hall: Critical Dialogues in Cultural Studies*, 71–102. London: Routledge.
- Thomassen, Lasse (2005): Antagonism, Hegemony and Ideology after Heterogeneity. *Journal of Political Sciences*. 10 (3): 298–309.
- Torfinn, Jacob (1999): *New Theories of Discourse: Laclau, Mouffe and Žižek*. Oxford: Blackwell Publishers.
- (2005): *Discourse Theory: Achievements, Arguments, and Challenges*. V David Howarth in Jacob Torfinn (ur.), *Discourse Theory in European Politics: Identity, Policy and Governance*, 1–32. Hampshire: Palgrave Macmillan.
- Valentine, Jeremy (2006): *Culture Studies and Post-Marxism*. V Gary Hall in Clare Birchall (ur.), *New Cultural Studies: Adventures in Theory*, 54–70. Athens: The University of Georgia Press.
- Vezovnik, Andreja (2009): *Diskurz*. Ljubljana, Fakulteta za družbene vede.
- Žižek, Slavoj (1990): *Beyond Discourse Analysis*. V Ernesto Laclau (ur.), *New Reflections on the Revolution of Our Time*, 249–260. London: Verso.